

İmâm Mâtürîdî'nin Dehriyye Perspektifinden Antik Yunan Felsefesine Bakış

A Look at Ancient Greek Philosophy from the Dahriyya Perspective of al-Imâm al-Mâtürîdî

Numan KARAGÖZ

<https://orcid.org/0000-0002-1207-8070>

numan_karagoz@hotmail.com

Harran Üniversitesi | <https://ror.org/057qfs197>

Öğr. Görevlisi Dr., İlahiyat Fakültesi, Kelam, Şanlıurfa, Türkiye

Dr., Harran University, Faculty of Theology, Department of Kalam, Şanlıurfa, Türkiye

Atıf | Cites As

Karagöz, Numan. "İmâm Mâtürîdî'nin Dehriyye Perspektifinden Antik Yunan Felsefesine Bakış". *Burdur İlahiyat Dergisi* 11 (Aralık 2025), 19-30.

<https://doi.org/10.59932/burdurilahiyat.1811580>

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü/Article Types	: Araştırma Makalesi/Research Article
Geliş Tarihi/Received	: 27 Ekim/October 2025
Kabul Tarihi/Accepted	: 18 Aralık/December 2025
Yayın Tarihi/Published	: 30 Aralık/December 2025

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. Ayrıca çalışma, etik kurul izni gerektirmeyen niteliktedir. / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited. Furthermore, the study does not require ethical committee approval. Numan KARAGÖZ.

Çıkar Çatışması/Conflicts of Interest: Çıkar çatışması beyan edilmemiştir. / The author(s) has no conflict of interest to declare.

Finansman/Grant Support: Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır. / The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Etik Bildirim/Complaints: ifd@mehmetakif.edu.tr

Telif Hakkı & Lisans/Copyright & License: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır. / Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Yapay Zekâ Kullanımı/Use of Artificial Intelligence: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde yapay zekâ tabanlı herhangi bir araç veya uygulama kullanılmamıştır. / No artificial intelligence-based tools or applications were used in the preparation of this study.

Proje, Sempozyum ya da Tez Çalışması Çıktısı/Project, Symposium or Thesis Study Output: Bu çalışma, 2021 yılında İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalında Numan KARAGÖZ tarafından, Prof. Dr. Hulusi ARSLAN danışmanlığında tamamlanan "Mâtürîdî Kelâmcılarda Dehriyye Eleştirisi" adlı doktora tezinden üretilmiştir. / This study is based on the doctoral thesis titled "Criticism of Dehriyye in Mâtürîdî Theologians," completed in 2021 by Numan KARAGÖZ at the Department of Basic Islamic Sciences, Institute of Social Sciences, İnönü University, under the supervision of Prof. Dr. Hulusi ARSLAN.

A Look at Ancient Greek Philosophy from the Dahriyya Perspective of al-Imām al-Māturīdī

Abstract

Ancient Greek philosophy is a scientific and philosophical tradition that emerged more than two and a half thousand years ago and lasted for approximately thirteen centuries. Its distinctive characteristics make it a unique place in the history of civilization. It has exerted a significant influence on subsequent religious, philosophical, and scientific traditions. The profound influence of this tradition is particularly evident in the civilizations founded by members of the Abrahamic religions. Islamic civilization is also a civilization that developed by struggling with this tradition of thought. The theological relations of this tradition with Islamic civilization are generally evaluated through criticism, rejection and denial. It is known that earlier Mutakallimūn had some contact with this tradition. However, there is not enough information about the size and degree of impact of this relationship. It is understood that al-Imām al-Māturīdī, one of the leading figures of the theologians of the Mutaqaddimūn period, was also aware of Greek philosophy. There is a direct reference to Aristotle in his works and Aristotle's work called Logic is mentioned. al-Māturīdī must have been aware of the views of philosophers other than Aristotle, as his rebuttals to philosophers and Dahriyya contain references to some famous views in the history of philosophy. However, which philosophers and philosophical views al-Māturīdī criticized can only be partially clarified by examining the sources of the history of philosophy. In this study, the relationship between the Kalam tradition and the Ancient Greek Philosophy tradition is examined in the context of the concept of Dahriyya, which is used in different meanings by different schools of thought. Some theologians use this term as a synonym for a belief or philosophical view, while others consider it a philosophical school. Some even use Dahriyya as a collective name for multiple schools. At this point, the question arises as to what Dahriyya actually means in the sources. al-Imām al-Māturīdī is one of the theologians who most widely used the concept of Dahriyya and most frequently criticized it in his works. However, detailed information about what he meant by Dahriyya is lacking in his works. This study examines Greek philosophy based on al-Imām al-Māturīdī's explanations of Dahriyya and examines the philosophical groups to which those he referred to as Dahriyya might belong. As a result of the study, it was determined that not only Greek materialists such as Democritus and Epicurus, but also natural philosophers and Socratic philosophers, some of whom are known as theists and some as pantheists in the history of philosophy, were included in al-Māturīdī's understanding of Dahriyya. This situation shows that the current use of the concept of Dahriyya in its atheist-materialist sense needs to be reviewed, and at least it should be taken into account that classical theologians did not always use the concept of Dahriyya in this sense.

Keywords: Kalām, al-Imām al-Māturīdī, Dahriyya, Ancient Greek Philosophy, Materialism, Atheism.

İmām Mātūrīdī'nin Dehriyye Perspektifinden Antik Yunan Felsefesine Bakış

Öz

Antik Yunan felsefesi iki bin beş yüz yıldan daha eski bir tarihte ortaya çıkmış ve yaklaşık on üç asır yaşamış, sahip olduğu bazı karakteristik özellikleriyle medeniyet tarihinde benzersiz bir konuma sahip olan bir bilim ve düşünce geleneğidir. Kendisinden sonraki dinî, felsefî ve bilimsel gelenekler üzerinde belli oranlarda etkili olmuştur. Özellikle semavi dinlerin müntesiplerince kurulan medeniyetlerde bu geleneğin derin etkileri görülmektedir. İslam medeniyeti de bu düşünce geleneğiyle hesaplaşarak doğmuş ve gelişmiştir. Bu gelenekle İslam medeniyeti arasında teolojik açıdan kurulan ilişkiler genellikle eleştiri, reddiye ve inkâr bağlamında değerlendirilir. Mütakaddimūn dönemi kelâmcılarının bu gelenekle bir teması olduğu bilinmektedir. Ancak ilişkinin boyutları ve etkilenme dereceleri hakkında yeterli bilgi bulunmamaktadır. Mütakaddimūn dönemi kelâmcılarının önde gelen isimlerinden olan İmām Mātūrīdī'nin de Yunan felsefesinden haberdar olduğu anlaşılmaktadır. Eserlerinde Aristo'ya doğrudan bir atıf bulunmakta ve Aristo'nun Mantık adlı eserinin ismi geçmektedir. Mātūrīdī, Aristo dışındaki filozofların görüşlerinden de haberdar olmalıdır. Çünkü filozoflara veya dehrîlere yönelik reddiyelerinde, felsefe tarihinde bilinen bazı görüşlere işaretler, atıflar bulunmaktadır. İmām Mātūrīdī'nin hangi filozofları ve felsefî görüşleri eleştirdiği, ancak felsefe tarihi kaynaklarında yapılacak bir incelemeyle kısmen de olsa açıklığa kavuşturulabilecektir. Bu çalışmada Kelâm geleneğiyle Antik Yunan Felsefesi geleneği arasındaki ilişki Dehriyye kavramı bağlamında incelenmektedir. Dehriyye kavramı farklı ekoller tarafından değişik anlamlarda kullanılan bir kavramdır. Bazı kelâmcılar bu kavramı bir inancın veya felsefî görüşün karşılığı olarak kullanırken, bazıları da felsefî bir ekol olarak telakki etmektedir. Dehriyye'yi birden fazla ekolün ortak adı olarak kullananlar da bulunmaktadır. Bu noktada kaynaklarda zikredilen Dehriyye'nin hangi anlama karşılık geldiği problemi ortaya çıkmaktadır. İmām Mātūrīdī Dehriyye kavramını en yoğun şekilde kullanan ve eserlerinde Dehriyye eleştirilerini en fazla yapan kelâmcıların başında gelmektedir. Ancak Dehriyye ile ne kastettiğine dair eserlerinde ayrıntılı bilgiler bulunmamaktadır. Çalışmamızda İmām Mātūrīdī'nin Dehriyye'ye yönelik yaptığı açıklamalardan hareketle Yunan felsefesi incelenmiş ve onun dehrî dediği kişilerin hangi felsefî gruplara karşılık gelebileceği ele alınmıştır. Yapılan inceleme neticesinde sadece Demokritos ve Epikuros gibi Yunan materyalistlerinin değil; bazıları teist, bazıları panteist olarak felsefe tarihinde bilinen doğa filozofları ve Sokratik filozofların da İmām Mātūrīdī'nin Dehriyye kavramının altına girdiği tespit edilmiştir. Bu durum Dehriyye kavramının ateist-materyalist anlamındaki güncel kullanımının gözden geçirilmesi, en azından klasik kelâmcıların dehrîliği her zaman bu anlamda kullanmadığının göz önünde bulundurulması gerektiğini göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Kelâm, İmām Mātūrīdī, Dehriyye, Antik Yunan Felsefesi, Materyalizm, Ateizm.

Giriş

Dehriyye'nin ateizm ile özdeşleştirilmesi, araştırmacılar arasında yaygın bir kanaat olarak görülmektedir. Goldziher'in Dehriyye tanımında; Allah'ın varlığı ve dünyanın Allah tarafından

yaratıldığıının inkârı, ilahi kanunların ve âhiretin reddi, zaman ve maddenin ezeliyeti ve evrenin sadece tabii süreçlerle işlediği iddiaları gibi hususlar zikredilir.¹ Ritter Dehriyye'yi Allah'ı inkâr eden ve evrende cereyan eden bütün hâdiseleri dehr veya feleğe bağlayan felsefi bir sistem olarak tanımlamaktadır.² Altıntaş ise, Dehriyye'yi hem bir zümre, hem de “çeşitli felsefe akımlarındaki inkârcı tezlerin ortak adı” olarak takdim eder; İslâm dünyasında genel olarak ateist ve materyalist düşünce akımlarının temsilcisi olan Dehriyye'nin, bazen ateist ve materyalist karakterde olmayan akımları da içerdiğini belirtir, bu durumun bir belirsizliğe neden olduğunu ve dehrîlerle kimlerin kastedildiğinin yeterince açık olmadığını vurgular. Gazzâlî'nin, (ö. 505/1111) Dehriyye'yi net bir şekilde ateist-materyalist olarak tanımladığına, ancak diğer kelâmcıların bu dikkati gösteremediğine işaret eden Altıntaş, Şehristânî (ö. 548/1153) ve İmâm Mâtürîdî'yi (ö. 333/944) bu duruma örnek olarak gösterir.³

Dehriyye kavramı muayyen bir ekolü karşılamak üzere kullanılıyor olsa da içlerinde İmâm Mâtürîdî'nin de bulunduğu bir grup kelâmcı Dehriyye'yi tek bir ekol olarak ele almaz, dehrî mezhep (mezâhibü'd-Dehriyye, ümem mine'd-Dehriyye)⁴ ve fırkalardan (fıraku'd-Dehriyye, tabakâtü'd-Dehriyye)⁵ bahsederler. Mesela Abdülkâhir el-Bağdâdî (ö. 429/1037-38), “kâfir dehrîlerden bir grubun (kavim) Sâni'i inkâr ettiğini”⁶ belirtir. Şehristânî'ye göre, Dehriyye'den küçük bir zümre Allah'ı inkâr eden Muattıla'dır.⁷ İmâm Mâtürîdî ise, “Sâni'i inkâr ve kabul eden dehrîler”⁸ ifadesini kullanır. Bu durumda kelâmcıların sözünü ettiği dehrîlerin kimler olduğu sorusu gündeme gelmektedir. Ancak Dehriyye hakkında kaynaklarda verilen bilgiler o kadar yetersizdir ki, sadece bu bilgilere dayanarak Dehriyye hakkında sahipsiz bir tasavvur elde etmek mümkün değildir. Bu nedenle felsefe tarihine kelâm ilmi perspektifinden bakmaya ve dehrî düşünceleri taşıyan felsefi ekollerini tespit etmeye ihtiyaç vardır. Dehrîlik üzerine yapılmış birtakım çalışmalar⁹ bulunmaktadır. Özellikle Tahir Uluç'un çalışması bizim çalışmamıza en yakın örnekler arasındadır. Uluç, İmâm Mâtürîdî'nin “eleştireceği felsefi görüşleri serimlerken cimrilik sınırlarını zorlayan bir tutumluluk”¹⁰ sergilediğine dikkat çeker ve dolayısıyla eleştirilen düşüncelerin ayrıntıları ve eleştiriye muhatap olan kişi ve grupların tespitinin araştırmacılara düşen bir vazife olduğuna işaret eder. Uluç, “Ateist Dehrîlik” ve “Teist Dehrîlik” başlıkları altında İmâm Mâtürîdî'nin eleştirilerini ele alır, ateist dehrîlerle kastedilen kişi ve gruplar üzerinde durmaz. “Teist Dehrîlik” başlığı altında ise, İmâm Mâtürîdî'nin kullandığı bazı kavramlardan hareketle “Sudûr Nazariyesi”nin kastedilmiş olabileceği ihtimali üzerinde durur.

Bu çalışmada, diğer çalışmalardan farklı olarak, İmâm Mâtürîdî'nin “Dehriyye” ile doğrudan kimleri veya hangi grupları kastedtiği değil, onun perspektifinden ve “Dehriyye”

¹ I. Goldziher, “Dahriya”, *İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: M.E.B. İstanbul Milli Eğitim Basımevi, 1993), 3/512.

² H. Ritter, “Dahriya”, *İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: M.E.B. İstanbul Milli Eğitim Basımevi, 1993), 3/513.

³ Hayrani Altıntaş, “Dehriyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/107.

⁴ İmâmü'l-Haremeyn Abdülmelik b. Abdullah b. Yusuf el-Cüveynî, *eş-Şâmil fî usûli'd-dîn* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1999), 87, 92.

⁵ Rükneddîn Mahmûd b. Muhammed İbnü'l-Melâhimî, *el-Mu'temed fî usûli'd-dîn*, thk. Martin J. Mcdermott - Wilferd Madelung (London: el-Hüdâ, 1991), 547-549.

⁶ Abdülkâhir el-Bağdâdî, *Usûlü'd-dîn* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002), 89.

⁷ Ebü'l-Feth Muhammed b. Abdülkerim eş-Şehristânî, *Nihâyetü'l-ikdâm fî ilmi'l-Kelâm*, thk. Ahmed Ferîd el-Mezîdî (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2004), 74.

⁸ Ebü Mansûr Muhammed b. Muhammed el-Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, thk. Bekir Topaloğlu - Muhammed Aruçi (Beyrut: Dârü'l-Sâdir, ts.), 180.

⁹ Örnek olarak bk: Hasan Kurt, “Semantik Açıdan Dehrî Kavramı ve Kelâmcıların Dehrîlere Bakışı” 8/14 (2006), 117.

¹⁰ Tahir Uluç, *İmâm Mâtürîdî'nin Âlemin Ontolojik Yapısı Hakkında Filozofları Eleştirisi*, (İstanbul: İnsan Yayınları, 2017), 11.

hakkında verdiği bilgilerden hareketle kimlerin veya hangi grupların bu kavram altına girebileceği araştırılmış ve araştırma evreni Antik Yunan filozoflarıyla sınırlı tutulmuştur. Bu çerçevede Antik Yunan filozofları a. Sokrat öncesi doğa filozofları, b. atomcu filozoflar ve c. Aristo/Ashâbü'l-heyûlâ başlıkları altında incelenmiş, kelâm kaynaklarındaki bilgilerle felsefe tarihi kaynaklarındaki bilgiler mukayeseli olarak verilmiştir. Böylece özeldir İmâm Mâtürîdî, genelde ise kelâm disiplininin Dehriyye algısı ve yaklaşımı hakkında daha net bir görüşe ulaşılması hedeflenmiştir.

1. Antikçağ Doğa Filozofları (Natüralistler/Tabîyyûn)

İmâm Mâtürîdî'nin Dehriyye arasında saydığı gruplardan birisi Ashâbü't-Tabâyi' de denilen tabiatçı filozoflardır. Ona göre bir kısım tabiatçı filozoflar âlemdeki her bir cevheri bir asla irca eder, tabiatları da bu cevherlere bağlar. Tabiatçıların bazılarının tabiatların sayısı hakkında bir sayı belirleyemediklerini ve tabiatı kadîm gördüklerini, bazılarının ise dört tabiatı bahsettiklerini nakleder. Dört tabiatı bahseden filozoflara göre varlıkların tümü harâret/sıcaklık, bürûdet/soğukluk, rutûbet/ıslaklık ve yubûset/kuruluğun farklı oranlarda karışması suretiyle meydana gelir. Bunu birkaç ana boyadan yüzlerce farklı boya üretmeye benzetmek mümkündür. Boyaların farklı oranlarda birbirine karıştırılmasıyla yeni boyalar ortaya çıksa da aslında hiç var olmayan bir şey ortaya çıkmamakta, var olandan yeni sentezlere ulaşılmaktadır. Dolayısıyla bir hudûs, yani yoktan var olma söz konusu değildir. İşte tabiatçı filozoflar varlığın ezelden ebede hep bu şekilde cereyan ettiğini, birkaç ana maddeden sayısız yeni şeylerin türediğini iddia etmektedirler. İmâm Mâtürîdî başka bir yerde tabiatçılığı, âlemde meydana gelen her şeyin kendilerine irca edildiği dört tanrılı bir dine benzettirmektedir.

İmâm Mâtürîdî'nin bu görüşleri atfettiği Ashâbü't-tabâyi'in düşünce tarihindeki karşılığını incelediğimizde karşımıza birden fazla filozof ve felsefi akım çıkmaktadır. Çünkü tabiatı varlığın ana maddesi/arkesi şeklinde ele alma, muayyen bir felsefi akıma özgü değildir. Ancak varlığı doğal unsurlarla açıklama veya doğa unsurlarına indirgeme şeklindeki bu anlayış, eski Yunan'daki doğa filozoflarıyla başlamış ve sonraki filozoflar tarafından geliştirilerek devam ettirilmiştir. Dolayısıyla kelâmcıların Ashâbü't-tabâyi' ve benzeri adlarla atıfta bulunduğu akımın içerisine doğa filozoflarının da girdiği rahatlıkla iddia edilebilir. Bu çerçevede felsefe tarihini incelediğimizde karşımıza çıkan tablo şudur:

İlk filozof sayılan Miletli Thales'e göre (MÖ 625-546) su her şeyin temeli olup ilahi vasıflara sahiptir. Ona göre her şey sudan başladı, yine suya dönecektir. Thales için su, “meydana gelmemiş” ve “yok olmayacak olan”, “kendiliğinden canlı, kendiliğinden değişebilir, türlü biçimlere girebilir, yaratıcı” bir varlıktır. Thales'e atfedilen “her şey tanrılarla dolu” sözü, suyun tüm varlıklarda bulunduğunu ve varlığı meydana getiren yaratıcı bir güce sahip olduğunu göstermektedir. Thales'in canlı ve ruhlu maddesinin¹¹ yoktan var olmadığı/hudûs etmediği, ezeli-ebedî bir fail ve yaratıcı olduğu anlaşılmaktadır. Bu durumda Thales'in, dehrî-tabiatçı veya materyalist¹² olarak nitelendirilebileceği rahatlıkla iddia edilebilir.

Anaksimenes (MÖ 585-525) için arkhe havadır.¹³ O, Thales'in suyuna mukabil, varlığın ana maddesinin hava olduğunu iddia etmiştir.¹⁴ Thales'in suya atfettiği nitelikleri havaya atfeden Anaksimenes'e göre hava bütün evreni saran, sonsuz, canlı, hayat verici, şekilden şekle giren,

¹¹ Kranz, *Antik Felsefe*, 28.

¹² Stace, *Greek Philosophy*, 23.

¹³ Aristoteles, *Metafizik*, çev. Y. Gurur Sev (İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2018), 25.

¹⁴ Jonathan Barnes, *Early Greek Philosophy (Sokrates Öncesi Yunan Felsefesi)*, çev. Hüsen Portakal (İstanbul: Cem Yayınevi, 2004), 38.

yaratıcı bir maddedir.¹⁵ Milet'li bütün filozoflar gibi Anaksimenes de, varlığı oluşturan özün dinamik, hareketi kendi özünden alan, sonsuz ve her zaman canlı bir şey olması gerektiğini düşündü ve bu özellikleri en iyi havada bulduğu için, havayı varlığın esası, -kelâmcıların deyişiyle tıynetî- olarak kabul etti.¹⁶

Herakleitos'un (MÖ 535-475) arkesi ateştir. O, haleflerinin suda ve havada bulduğu yaratıcılık niteliklerini ateşte bulmuştur. Ateş canlıdır, dinamiktir, hayat verici ve yaşamı yok edicidir, değişim ve dönüşüm gücü en yüksek olandır. Öyleyse varlığın özü, esası, yaratıcısı ateş olmalıdır.¹⁷ Herakleitos'un, evrenin sonsuzluğuna inandığı, hudûs/yoktan meydana gelme düşüncesine yabancı olduğu¹⁸ ve dolayısıyla, kelâmcıların Dehriyyûn-Tabî'ıyyûn dediği zümrenin içerisinde yer aldığı açıkça görülmektedir.

Empedokles (MÖ 490-430) var olanın yok olmayacağını, yokluktan da varlığın çıkmayacağını, dolayısıyla varlığın hep var olduğunu ve var olarak kalacağını söylemiş,¹⁹ değişim, yok olma veya meydana gelme gibi kavramları, unsurların bir araya gelmesi veya ayrılması şeklinde açıklamıştır. Empedokles, daha sonra kelâmcıların da kullanacağı dört unsur veya dört tabiat öğretisini ortaya atan kişidir.²⁰ Ona göre, bütün varlıklar hava, su, toprak ve ateşin farklı oranlarda karışımıyla oluşmaktadır.²¹ Yukarıda İmâm Mâtürîdî'ye atfen kullandığımız boyaların karışımı benzetmesinin Empedokles'e ait²² olduğu anlaşılmaktadır.

Empedokles'in görüşlerini incelediğimizde, kelâmcıların tabiatçılar adı altında sundukları ve eleştirdikleri görüşlerin büyük oranda bu filozofa ait olduğu görülmektedir. Empedokles hudûs fikrini açıkça reddetmesi, tabiatı ezeli ve ebedî sayması nedeniyle bazı felsefe tarihçileri tarafından "çoğulcu materyalistlerin ilki"²³ sayılmış, kelâmcılar tarafından ise tabiatçı, dehrî bir filozof olarak kabul edilmiştir.

Pre-Sokrat Yunan filozofları arasında evreni tanrı ile açıklayanları da bulunmaktadır. Anaksagoras (MÖ 500-428) evrenin tanrı tarafından bir amaç uğruna yaratıldığını savunmuş, böylece teleolojik delilin (gaye ve nizam delili) temellerini atmıştır. Anaksagoras'ın Nous adını verdiği tanrı maddîdir, düzenlediği evren de maddî ve ezeldir. Nous evreni harekete geçirmiş ve evrenin mekanik sürecini başlatmıştır.²⁴ Görüldüğü üzere Anaksagoras'ta da evrenin yoktan yaratılması yoktur. Ayrıca deistik bir tanrı anlayışı söz konusudur. Bu durum da onu dehrî bir tabiatçı yapmaktadır.

Sonuç olarak; doğa filozofları her şeyi doğaya indirgemeleri ve doğayı sonsuz, yaratılmamış kabul etmeleri nedeniyle kelâmcıların Dehriyye kavramı altına girmektedir. Bu filozoflar içerisinde materyalist olanlar bulunduğu gibi, evreni tanrıyla açıklayanlar da bulunmaktadır. Ancak evreni ezeli-ebedî saymaları ve tanrıyı yoktan yaratıcı olarak tasavvur etmemeleri nedeniyle, farklı yaklaşımlara sahip olan bu filozofların tamamı kelâmcılar tarafından dehrî olarak kabul edilmektedir.

¹⁵ Gökberk, *Felsefe Tarihi*, 22.

¹⁶ Ahmet Arslan, *İlkçağ Felsefe Tarihi* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2008), 1/121.

¹⁷ Arslan, *İlkçağ Felsefe Tarihi*, I: 188.

¹⁸ Anthony Kenny, *Ancient Philosophy (Antik Felsefe)*, çev. Serdar Uslu (İstanbul: Küre Yayınları, 2018), 36.

¹⁹ Stace, *Greek Philosophy*, 81.

²⁰ Stace, *Greek Philosophy*, 83.

²¹ Kenny, *Ancient Philosophy*, 43.

²² Arslan, *İlkçağ Felsefe Tarihi*, 1/268-269.

²³ Arslan, *İlkçağ Felsefe Tarihi*, 1/261.

²⁴ Gökberk, *Felsefe Tarihi*, 34.

2. Antikçağ Atomcuları (Maddeciler/Ezeliyye-Dehriyye)

İmam Mâtürîdî dehrî grupları sayarken “âlemi ezelden beri şimdi olduğu hal üzere sayan ve başlangıcı olmayan hâdisler bağlamında cisimlerin kâdemini savunan” bir gruptan bahseder. İmam Mâtürîdî, başka bir yerde Münecime olarak adlandırdığı bir grubun “yıldızların ezelden beri hareket ettiğini ve hareketi, sonsuzca hudûs eden arazlar olarak gördüklerini” belirtir. Ebû'l-Muîn en-Nesefî (ö. 508/1115) ‘Lem-yezeliyye’ olarak adlandırdığı ve “âlemi tıynet/ana madde ve san’atıyla/oluş-bozuluş” kadîm sayan bir gruptan bahseder. Bunlara göre evrenin özü veya ilk maddesi değil, evren ve içindeki her şey, yani insanlar, hayvanlar, bitkiler ve cansızlar ezelden beri türsel olarak mevcuttur ve hareketler zinciri, sperm-insan zinciri, bitki-tohum zinciri vb. örneklerde olduğu gibi her sonuç, önceki nedene bağlı olarak sonsuza uzanır. Ebû İshak es-Saffâr (ö. 534/1139), “arazların hudûsunu kabul eden ancak bu hudûsun bir zincirin halkaları gibi sürüp geldiğini, her hareketten önce bir hareketin bulunduğunu ve bunun bir başlangıcı olmadığını” iddia eden bu grubu Ezeliyye olarak adlandırmaktadır.

Mâtürîdî kelâmcıların farklı isimlerle andıkları bu gruba isnat ettikleri en yaygın görüşlerden birisi de arazların inkârıdır. Mâtürîdî kelâmcılara göre Dehriyye, arazların zattan ayrı nitelikler şeklinde bir var oluşa sahip olduğunu kabul etmezler. Örneğin uzunluk, genişlik ve derinlik bir cismin arazlarıdır ve cisim ile bu nitelikler ontolojik açıdan farklılık taşır. Fakat Dehriyye bu ayrımı reddeder ve “uzun, geniş ve derin cisim vardır, ancak uzunluk, genişlik ve derinlik yoktur.” der. Bağdâdî bazı Mutezile kelâmcılarının da arazları inkâr ettiğini aktarmaktadır.

Gerek maddeci filozoflar gerekse Mâtürîdî kelâmcılardan yaptığımız alıntıların karşılaştırması, bizi şu neticeye götürmektedir: Maddeci filozoflar ontolojik dehrîliği, yani zamanın ezeliğini savunmak suretiyle Dehriyye kategorisi altına girmektedirler, ancak bu grubun Dehriyye adını diğerlerinden daha fazla hak etmesini sağlayan birtakım özellikleri bulunmaktadır. Buna göre maddeci filozoflar sadece bir ana maddeyi (arke, tabiat vs.) değil bütün bir evreni ezeli saymaktadır. Bu grubun ayırt edici diğer özelliği ise kelâmcıların arazların inkârı dediği husustur. Evreni bütünüyle ezeli saymaları, evrenin oluşumu veya yönetilmesinde tanrı düşüncesini reddetmeleri, evreni bir hâdisler zinciri şeklinde düşünmeleri ve arazları inkâr etmeleri nedeniyle, kelâmcıların Ezeliyye, Lem-yezeliyye, Dehriyye-i Ezeliyye gibi kavramlarla ifade ettikleri bu ekolün, Dehriyye kavramını en iyi karşılayan ekol olduğu söylenebilir.

Ele alacağımız ilk filozof olan Demokritos (MÖ 460-371) atomculuğun kurucusu sayılmaktadır.²⁵ Çağdaş bilim ve felsefeye büyük etkisi olan Demokritos’un²⁶ aynı zamanda kelâmcıların evren tasavvurunda da çok önemli bir yeri vardır. Müslüman kelâmcıların büyük çoğunluğu, onun cüz-i lâ yetecezzâ/atom anlayışını birtakım değişikliklerle beraber benimsemiştir.

Demokritos’ta da daha önce Empedokles’te gördüğümüz fikir aynen bulunur: Var olan yok olmaz, yokluktan hiçbir şey çıkmaz, varlık başlangıçsız ve nihayetsizdir.²⁷ Demokritos ezeli ve ebedî olan bu varlığın atomlar ve boşluk olduğunu iddia etmiştir. Ona göre varlığın en küçük yapıtaşları olan atomlar boşlukta hareket eder ve bu hareket sonsuzdur.²⁸ Meydana gelme/hudûs atomların bir araya gelmesi, yok olma/fenâ ise atomların birbirinden ayrılıp dağılmasından başka

²⁵ Cemil Sena, “Demokrit”, *Filozoflar Ansiklopedisi* (Ankara: Remzi Kitabevi, 1976), 1/492.

²⁶ Sena, “Demokrit”, 1/493.

²⁷ Gökberk, *Felsefe Tarihi*, 36.

²⁸ Corc Tarâbîşî, *Mu’cemü'l-felâsife* (Beyrut: Dârü't-Talî’a, 2006), 307.

bir şey değildir. Dolayısıyla oluş ve bozuluş, atomların birleşip ayrılmasıdır ve bu, ezelden ebede süregelen bir durumdur.

Demokritos'un atom görüşünü kısmen benimseyen kelâmcılar, atomun kendinden hareketli olmasını²⁹ ve hareketin ezeliğini³⁰ kabul etmezler. Atoma hareketin dışarıdan verildiğini benimseyen kelâmcılara göre, hareket ve atomlar, yani cevher ve araz birbirine muhtaçtır ve ikisi de ezeli olamaz.

Kelâmcıların Demokritos ile ayrıştığı diğer husus ise atomların niteliksiz/arazlardan hâlî olduğu iddiasıdır. Demokritos'a göre atomlarda renk, tat, koku ve benzeri nitelikler, -kelâmcıların tabiriyle arazlar- bulunmaz.³¹ Aslında Demokritos atomların hareketten hâlî kalamayacağını kabul eder. Dahası atomların ağırlık, yoğunluk ve katılık gibi nitelikleri de vardır.³² Ancak bu nitelikler kelâmcıların anladığı manada atomlardan ayrı bir varlık statüsüne sahip değildir, yani atoma dışarıdan verilmiş bir şey olmayıp, atomun kendi özü gereği taşıdığı ve onlardan ayrı düşünülemediği niteliklerdir. Dolayısıyla kelâmcıların cevher-araz ayrımıyla kastettiği şey Demokritos'ta bulunmamaktadır. Kelâmcılar, arazın cevherden ayrı bir varlık statüsünde olduğunu reddeden bu yaklaşımı arazların inkârı olarak görür ve "Dehriyye"nin karakteristik özellikleri arasında zikreder.

Demokritos'tan sonra ele alacağımız diğer bir ünlü materyalist/atomcu filozof Epikuros'tur (MÖ 341-270). Epikuros her şeyi doğal nedenlerle açıklar, mitlere mucizeye, ilahi müdahaleye, kısacası doğaüstü her şeye karşı çıkar.³³ Demokritos gibi atomlar ve boşluğun ezelden ebede sürüp gittiğini savunur³⁴, maddî olmayan bir varlığın mevcut olmadığını ileri sürer³⁵ ve tüm natüralist ve materyalist filozoflar gibi yoktan var olmayı "hiçten hiçbir şey çıkmaz" diyerek reddeder.³⁶

Epikuros'un Demokritos'tan ayrıldığı ve kelâmcılar için çok önemli olan bir nokta vardır. Demokritos atomun nitelik taşımadığını savunurken, Epikuros atomun nitelik taşımamasını zorunlu görür. "Çünkü duyulur uzam aracılığıyla ayrılmış pek çok itme atomu, doğrudan birbirlerinden ve salt özlerinden zorunlu olarak farklı olmalı, yani nitelik taşımalıdır."³⁷ Epikuros'un bu görüşü, kelâmcıların cevherin arazdan hâlî olamayacağı teziyle örtüşmektedir.

Epikuros "tanrıların" varlığını değil, yaratıcılık vasfına sahip olmalarını inkâr eder. Ona göre tanrılar bu evreni ya ezelde veya zaman içerisinde yaratmış olabilir. Eğer ezelde yaratmış oldukları kabul edilirse, evren de ezeli olur; zaman içinde yaratmış iseler, neden daha önce yaratmadıkları sorulur ve bu soruya verilecek her cevap tanrının eksikliği sonucuna götürür.³⁸

²⁹ Frank Thilly, *A History of Philosophy (Yunan ve Ortaçağ Felsefesi)*, çev. İbrahim Şener (İstanbul: İzdüşüm Yayınları, 2007), 74.

³⁰ Paul Janet - Gabriel Seailles, *Metâlib ve Mezâhib*, çev. Elmalılı Hamdi Yazır (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1341), 95.

³¹ Thilly, *A History of Philosophy*, 62.; Weber, *Felsefe Tarihi*, 37.

³² Bertrand Russell, *History Of Western Philosophy* (London: George Allen And Unwin Ltd, 1954), 92.

³³ Gökberk, *Felsefe Tarihi*, 88.

³⁴ Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 2/81.

³⁵ Janet - Seailles, *Metâlib ve Mezâhib*, 100.

³⁶ Friedrich Albert Lange, *Materyalizmin Tarihi ve Günümüzdeki Anlamının Eleştirisi I-II*, çev. Ahmet Arslan (İstanbul: Sentez Yayıncılık, 2016), 98.

³⁷ Karl Heinrich Marx, *Demokritos ile Epikouros'un Doğa Felsefelerindeki Ayrım*, çev. Saffet Babür (Ankara: Bilge Su Yayıncılık, 2013), 82.

³⁸ Weber, *Felsefe Tarihi*, 89.

Epikuros'un bu istidlali, kelâmcıların Dehriyye'ye nispet ettikleri ve pek çok farklı versiyonu olan istidlallerin esasları gibi görünmektedir.³⁹

Mâtürîdî kelâmcılar Dehriyye'nin "şey min şey" yani vardan meydana gelme görüşünde olduklarını, bu görüşün onları birleştiren en temel inanç olduğunu söyler. Felsefe kaynaklarında yaptığımız araştırma bu yargıyı desteklemiştir. Gerçekten de gerek doğa filozofları ve gerekse atomcu filozoflarda yoktan var olma "hiçten hiçbir şey çıkmaz" denilerek reddedilmektedir. Yine bu filozofların yaratıcı Tanrı inancını reddettikleri, evreni tabiat, atom ve benzeri şeylerle izah ettikleri görülmektedir. Dolayısıyla kelâmcıların, özellikle de İmâm Mâtürîdî'nin dehrî genellemeninin sağlam dayanaklara sahip olduğu söylenebilir.

3. Ashâbü'l-Heyûlâ/Aristo Ekolü

İmâm Mâtürîdî'ye göre Ashâbü'l-Heyûlâ evrenin bir başlangıcı olmadığını ve bir başlangıcı olan arazları taşıdığını iddia eder. Evrenin oluş haline geçmesi/kevn, heyûlâda peyda olan arazlar nedeniyledir. Adeta ilahi sıfatlar taşıyan heyûlâ evrenin temelidir. Ezelde heyûlâ ile beraber kuvvet de vardır. Hiçbir nitelik taşımayan heyûlâyı değiştirip arazları yüklenir hale getiren kuvvettir. Ancak kuvvet, irade sahibi olmayıp, eylemlerinde mecburdur. Kuvvet tarafından değiştirilip dönüştürülen heyûlâya cevher denir. Cevher heyûlânın aksine arazları taşır, farklı arazlarla farklı niteliklere bürünür. Evrendeki her türlü oluş cevherin aldığı arazlarla gerçekleşir.

Mâtürîdîlerin aktarımına göre, heyûlânın cevhere dönüşmesinden sonraki süreçte gerçekleşen oluş ve bozuluşlar kümûn-zuhûr ilkesine göre meydana gelir. Bu ilkeye göre hudûs, yani yoktan meydana gelme diye bir şey yoktur. Hudûs sanılan şey aslında gizli olanın (kümûn) açığa çıkmasıdır (zuhûr). Mesela tohumda gizli olan ağaç ve meyve zuhûr eder, hudûs etmez. Hareket ve durma/sükûn da bu ilkeye göre izah edilmektedir. Şöyle ki, duran bir nesnede sükûn arazi zahir iken, hareket kâmin/gizlidir. Nesne harekete geçtiğinde ise, gizli olan hareket açığa çıkar, sükûn gizlenir. Yani cisimlerde hareket ve sükûn aynı anda bulunmaktadır. Ancak birisi zuhûr halindeyken diğeri gizlidir. Hareket ve sükûn aynı anda zuhûr etmediği için, hareketli-sâkin cisim şeklinde bir çelişki meydana gelmemektedir.

İmâm Mâtürîdî bu görüşlerin Aristoteles'in Mantık isimli eserinde geçtiğini, o kitapta Aristo'nun âlemi cevher ve arazlardan oluşan on kategori içerisinde değerlendirdiğini aktarır.

Aşağıda İmâm Mâtürîdî'nin Aristo'ya atfettiği görüşlerin tespiti ve yapılan referansların nisabet derecesinin analizi yapılacaktır.

3.1. Aristo'nun Heyûlâ, Sûret ve İlk Muharrike Dair Görüşleri

Arapçada heyûlâ şeklinde telaffuz edilen bu kavram, Grekçe kökenli "üle" kelimesinden gelmektedir. Grekçe'de ham madde, ağaç, orman anlamlarında kullanılır. Daha sonra cisimlerin temel maddesi, ana maddesi şeklinde terimleştirilmiştir.⁴⁰

Heyûlâ veya madde İmâm Mâtürîdî'nin de dediği gibi belirsiz ve niteliksiz olup, her türlü özelliği ancak form ile birleştikten sonra alır. Mesela su, belirsiz maddenin/heyûlâ ıslaklık ve soğukluk arazlarıyla birleşmesi, ateş ise sıcaklık ve kuruluk arazlarıyla –İmâm Mâtürîdî'nin tabiriyle tabiatlar- bir araya gelmesi neticesinde oluşur.⁴¹ Ancak Aristoteles'e göre arazlardan veya niteliklerden soyutlanmış bir madde reel olarak mevcut değildir ve olmamıştır. Bu durumda

³⁹ Bu istidlaller ve bunlara verilen cevaplar için bk: Mâtürîdî Kelâmcılarda Dehriyye Eleştirisi, 97-118.

⁴⁰ Osman Karadeniz, "Heyûlâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/294.

⁴¹ Arslan, *İlkçağ Felsefe Tarihi*, 3/144.

İmâm Mâtürîdî'nin bahsettiği şekilde tanrısal özellikleri olan ve tüm arazlardan hâlî bir ilk madde veya heyûlâ tasavvurunu Aristo'ya nispet etmek doğru değildir. Çünkü Aristo böyle bir şeyin ancak zihinsel bir tecrit olarak imkânından bahsetmiş, hakikatte maddenin form/suret ile birlikte ancak var olabileceğini açıkça ifade etmiştir.⁴²

Aristo'nun heyûlâ tasavvurunun bu şekilde yanlış anlaşılmasının nedeni, kelâmcıların varlık kavramından sadece hâricî/reel varlığı anlamaları, zihinsel varlık diye bir varlık statüsünü kabul etmemeleri⁴³ olabilir. Aristo maddenin formdan soyutlanmış halde mevcut olmadığını ancak bunun mutlak yokluk anlamına da gelmediğini söylerken, ilk maddenin zihindeki varlığına işaret ediyordu. Zihinsel varlığı kategorik olarak reddeden –özellikle-Mütekaddimûn kelâmcıları ise bunu haricî varlık olarak anlayıp yorumlamış olabilirler. Böylece Aristo veya Ashâbü'l-Heyûlâ'nın, hiçbir niteliğe sahip olmayan bir cevherin gerçek varlığını iddia ettiklerini düşünmüş ve hudûs teorisinin önemli öncüllerinden birisini oluşturan “arazsız bir cevher veya cisim olamaz” şeklindeki hükmü Aristo'ya cevaben ileri sürmüşlerdir. Ancak burada asıl üzerinde durulması gereken konu, heyûlânın yaratılmamış, başlangıçsız, varlığın kaynağı ve varlığı sona eren her şeyin kendisine dönüştüğü⁴⁴ şeklinde tasavvur edilmesidir ki, bu da dehrî anlayışın farklı bir tezahürüdür.

İmâm Mâtürîdî Aristo'nun evrenin oluşuyla ilgili tezlerini aktarırken heyûlâ ve kuvvetin birlikte olduğunu ve kuvvetin bit-tab' yani iradesiz ve ihtiyarsız olarak heyûlâyı değiştirdiğini, böylece heyûlânın arazları taşıyan bir cevhere dönüştüğünü söylemişti. Aristo'ya göre heyûlâ sadece bir imkândır, özsel bir gerçekleşme veya hareket etme kabiliyetine sahip değildir. Oluşun/kevn gerçekleşebilmesi ancak maddenin sûret/form ile birleşmesiyle mümkündür. İlk maddeye benzer şekilde maddeyle karışımı olmayan soyut ve mutlak form maddeye ilk hareketi verir ve oluş bu şekilde başlar.⁴⁵

Salt form/mücerret sûret veya ilk hareket ettirici/muharrrik-i evvel; varlığının başlangıcı ve bitimi olmayan, değişmeyen, hareketsiz, gayri maddi, hiçbir şeye muhtaç olmayan/kıyam binefsîh, her varlıktan farklı, kusursuz, kısaca “Tanrı”dır. Her imkân onda gerçek olmuştur, varlığın en tepesindedir ve en yüksek iyidir. O, irade etmez, dilemez, eylemde bulunmaz, evrene karşı ilgisizdir, ancak evren ona iştîyak duyar ve bu iştîyak her varlığın oluş nedenidir. Tanrı'nın muharrrik-i evvel olması da maddenin Tanrı'yı özleyişi ve ona doğru bir atılımı sayesinde olur.⁴⁶

Görüldüğü üzere İmâm Mâtürîdî'nin kuvvet dediği aslında form/sûrettir. Sûret veya Mutlak Sûret Tanrı'dır. Madde ile sûreti birleştiren veya İmâm Mâtürîdî'nin ifadesiyle “heyûlâyı arazlar alan bir cevhere dönüştüren”, Mutlak Form/Sûrettir. Aristo'nun Sûret veya Muharrrik-i Evvel ile ilgili tasarımlarına bakılırsa, İmâm Mâtürîdî'nin kuvvete atfen dediği gibi, fâil-i muhtâr bir varlıktan ziyade, tabiatı gereği iş yapan bir varlıkla karşılaşırız. Bu noktada İmâm Mâtürîdî'nin aktarımları ve çıkarımları isabetlidir. Ancak İmâm Mâtürîdî kuvvetin Aristo'ya göre Tanrı olduğu bilgisini aktarmaz. Dahası Aristo'nun Tanrı'ya atfettiği nitelikleri bazen kuvvete bazen de

⁴² Arslan, *İlkçağ Felsefe Tarihi*, 3/142.

⁴³ Kelâmcıların geneli (cumhûr-ı mütekellimîn) zihnî varlığı kategorik olarak reddeder ve sadece hâricî varlığı kabul eder. Bu konudaki tartışmalar için bkz.: Kâdî Adudüddîn el-İcî, *el-Mevâkıf fi ilmi'l-kelem* (Beyrut: Âlemü'l-kütüb, ts.), 53; Ali b. Muhammed es-Seyyid eş-Şerif el-Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1998), II: 169 vd.; Abdüllatif el-Harpûtî, *Tenkîhu'l-kelem fi akâid-i ehli'l-İslâm* (Dersaadet: Necm-i İstikbal Matbaası, 1330), 33. Abdüllatif el-Harpûtî, *Tenkîhu'l-Kelâm (Kelâm İlmine Giriş)*, ed. Fikret Karaman (İstanbul: Çelik Yayınevi, 2016), 60.

⁴⁴ Janet - Seailles, *Metâlib ve Mezâhib*, 99.

⁴⁵ Gökberk, *Felsefe Tarihi*, 75.

⁴⁶ Gökberk, *Felsefe Tarihi*, 76.

heyûlâya atfeder. Buradan şöyle bir sonuç çıkartmak mümkündür: İmâm Mâtürîdî Aristo'nun bazı eserlerini okumuş veya bir şekilde onun görüşlerinden haberdar olmuştur. Okuduğu metinlerin eksik/yanlış bilgi vermesi veya kendisinin yanlış anlamaları neticesinde ayrıntılarda birtakım farklılıklar meydana gelmiştir. Ancak İmâm Mâtürîdî'nin Aristo'yu dehrîlikle suçlamasını haklı kılacak derecede onun görüşlerine vâkıf olduğu ve bu konuda bir hata yapmadığı da rahatlıkla iddia edilebilir.

Sonuç

Dehriyye kavramının belirsizliği, farklı ekoller tarafından değişik anlamlarda kullanıldığı pek çok araştırmacının dikkat çektiği bir husustur. Kavram özellikle günümüzde materyalist-ateist gibi anlamlarda kullanılsa da klâsik kelâm döneminde her zaman bu anlamda kullanılmamıştır. Bazı kelâmcılar bu kavramı yaratıcının inkârı ile eş anlamlı görmüş, dolayısıyla Dehriyye kavramıyla ateizmi kastetmiştir. Bu kavramı zındıklık, ibâhîlik vb. anlamlarda kullananlar da olmuştur. Hatta sofistleri dehrî sayan kelâmcılar da bulunmaktadır.

İmâm Mâtürîdî dehrîliği yoktan yaratmanın reddi olarak görmekte, dolayısıyla yoktan yaratmayı reddeden tüm grupları dehrî saymaktadır. Bu durumda eski Yunan felsefesi de tüm farklı eğilimleri ve fraksiyonlarıyla birlikte dehrî olmaktadır. Çünkü eski Yunan'da âlem ezeli olarak kabul edilir. Dolayısıyla, bir tanrıyı kabul eden filozoflar da âlemi yoktan yaratılmış saymadıkları için dehrî olmaktadır. Mesela Aristo ezeli heyûlâdan âlemin yaratıldığını iddia eder. Aristo ateist veya materyalist olmadığı halde İmâm Mâtürîdî'ye göre dehrîdir. Tabiatçı filozoflar arasında da tanrı inancı bulunmaktadır, fakat arkhe veya kelâmcıların tabirleriyle, asıl, tıynet, tabiat gibi ezeli varlıklar kabul etmeleri onları da dehrî yapmaktadır. Dehriyye denilince ilk akla gelen materyalist-atomcu filozoflar ise hem ezeli evren anlayışına sahip olmaları, hem de sistemlerinde tanrıya yer vermemeleri nedeniyle dehrîdir.

Özetle; evrenin yoktan, İmâm Mâtürîdî'nin tabiriyle min-lâ-şey yaratıldığını kabul etmeyen tüm yaklaşımlar, teist, deist, ateist, panteist vb. ne olursa olsun ve aralarındaki açıklama biçimleri ne kadar farklı olursa olsun dehrî sayılmaktadır. Dehrîlik bu bakış açısına göre "Ezeli Âlemcilik" anlamında Eski Yunan felsefesine özgü olup, Müslümanlık ve Ehl-i Kitap'ın âlem anlayışından farklı bir akîde olarak değerlendirilebilir. Bu akîdeyi benimseyen Müslüman veya Ehl-i Kitap filozoflar da dehrî olarak kabul edilebilir.

Kaynakça/Bibliography

- Altıntaş, Hayrani. “Dehriyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 9/107-109. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Aristoteles. *Metafizik*. çev. Y. Gurur Sev. İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 4. Basım, 2018.
- Arslan, Ahmet. *İlkçağ Felsefe Tarihi*. 5 Cilt. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2008.
- Bağdâdî, Abdülkâhir. *Usûlü'd-dîn*. thk. Ahmed Şemseddîn. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002.
- Barnes, Jonathan. *Early Greek Philosophy (Sokrates Öncesi Yunan Felsefesi)*. çev. Hüsen Portakal. İstanbul: Cem Yayınevi, 2004.
- Birand, Kâmiran. *İlk Çağ Felsefesi Tarihi*. Ankara: AÜİF Yayınları, 1958.
- Cürcânî, Ali b. Muhammed es-Seyyid eş-Şerîf. *Şerhu'l-Mevâkıf*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998.
- Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn Abdülmelik b. Abdullah b. Yusuf. *eş-Şâmil fî usûli'd-dîn*. thk. Abdullah Mahmud Ömer. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1999.
- Goldziher, I. “Dahriya”. *İslâm Ansiklopedisi*. 3/512-513. İstanbul: M.E.B. İstanbul Milli Eğitim Basımevi, 1993.
- Gökberk, Macit. *Felsefe Tarihi*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 23. Basım, 2012.
- Harpûtî, Abdüllatif. *Tenkîhu'l-keâm fî akâid-i ehli'l-İslâm*. Dersaadet: Necm-i İstikbal Matbaası, 2. Basım, 1330.
- İbnü'l-Melâhimî, Rükneddîn Mahmûd b. Muhammed. *el-Mu'temed fî usûli'd-dîn*. thk. Martin J. Mcdermott - Wilferd Madelung. London: el-Hüdâ, 1991.
- Îcî, Kâdî Adudüddîn. *el-Mevâkıf fî ilmi'l-keâm*. Beyrut: Âlemü'l-kütüb, ts.
- Janet, Paul - Seailles, Gabriel. *Metâlib ve Mezâhib*. çev. Elmalılı Hamdi Yazır. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1341.
- Karadeniz, Osman. “Heyûlâ”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 294-295. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Kenny, Anthony. *Ancient Philosophy (Antik Felsefe)*. çev. Serdar Uslu. 4 Cilt. İstanbul: Küre Yayınları, 2. Basım, 2018.
- Kranz, Walther. *Antik Felsefe*. çev. Suad Y. Baydur. İstanbul: Sosyal Yayınlar, 1984.
- Kurt, Hasan. “Semantik Açıdan Dehrî Kavramı ve Kelâmcıların Dehrîlere Bakışı” 8/14 (2006), 111-139.
- Lange, Friedrich Albert. *Materyalizmin Tarihi ve Günümüzdeki Anlamının Eleştirisi I-II*. çev. Ahmet Arslan. İstanbul: Sentez Yayıncılık, 4. Basım, 2016.
- Lucretius. *Evrenin Yapısı*. çev. Tomris Uyar - Turgut Uyar. İstanbul: Hürriyet Yayınları, 1974.
- Makdisî, Mutahhar b. Tâhir. *Kitâbü'l-Bed'i ve't-târîh*. 6 Cilt. Port Said: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, ts.
- Marx, Karl Heinrich. *Demokritos ile Epikouros'un Doğa Felsefelerindeki Ayırım*. çev. Saffet Babür. Ankara: Bilge Su Yayıncılık, 2013.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed. *Kitâbü't-Tevhîd*. thk. Bekir Topaloğlu - Muhammed Aruçi. Beyrut: Dâr'u-Sâdir, ts.

- Ritter, H. “Dahriya”. *İslâm Ansiklopedisi*. 3/513-514. İstanbul: M.E.B. İstanbul Milli Eğitim Basımevi, 1993.
- Russell, Bertrand. *History Of Western Philosophy*. London: George Allen And Unwin Ltd, 4. Basım, 1954.
- Sena, Cemil. “Demokrit”. *Filozoflar Ansiklopedisi*. 492-500. Ankara: Remzi Kitabevi, 1976.
- Sena, Cemil. “Lukres”. *Filozoflar Ansiklopedisi*. 310-319. Ankara: Remzi Kitabevi, 1976.
- Stace, W. T. *A Critical History Of Greek Philosophy*. London: The Macmillan Company, 1920.
- Şehristânî, Ebü'l-Feth Muhammed b. Abdülkerim. *Nihâyetü'l-ikdâm fî ilmi'l-Kelâm*. thk. Ahmed Ferîd el-Mezîdî. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2004.
- Şehristânî, Muhammed b. Abdülkerim. *el-Milel ve'n-nihal*. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1982.
- Tarâbîşî, Corc. *Mu'cemü'l-felâsife*. Beyrut: Dârü't-Talî'a, 3. Basım, 2006.
- Thilly, Frank. *A History of Philosophy (Yunan ve Ortaçağ Felsefesi)*. çev. İbrahim Şener. İstanbul: İzdüşüm Yayınları, 2007.
- Uluç, Tahir. *İmâm Mâturîdî'nin Âlemin Ontolojik Yapısı Hakkında Filozofları Eleştirisi*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2017.
- Ülken, Hilmi Ziya. *Felsefeye Giriş 2*. Ankara: AÜİF Yayınları, 2. Basım, 1963.
- Weber, Alfred. *Felsefe Tarihi*. İstanbul: Sosyal Yayınlar, 5. Basım, 1998.